

Тамара Олександрівна Куцаєва
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу історії України ХХ ст.,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
tamara_kusaeva@ukr.net

Tamara Kutsaieva
PhD in historical sciences,
Senior researcher,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНОЇ СОЦІОЛОГІЇ В УКРАЇНІ НА ПРИКЛАДІ ПРАЦЬ АКАДЕМІКА ВУАН Ф. І. ШМІТА

SOURCES FOR STUDY OF MUSEUM SOCIOLOGY IN UKRAINE (SCIENTIFIC HERITAGE OF THE ACADEMICIAN OF THE ALL-UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES FEDIR SHMIT)

Анотація

Стаття присвячена дослідженню витоків актуального напрямку сучасної музейної діяльності в Україні – музейній соціології, з початку 1990-х рр. відображеного у значному масиві публікацій із різних аспектів вивчення потреб, мотивацій, очікувань, типів поведінки, соціально-демографічного портрета та соціальних категорій аудиторії музеїв. За корпусом історіографії здійснено ретроспективний огляд здобутків музейної соціології та певну періодизацію цього актуального напрямку музейної діяльності з початку 1990-х рр. Відстежено приклади вивчення аудиторії українських музеїв і в інші історичні періоди (XVIII–XX ст.), з'ясовано, що принцип роботи музейника задля відвідувача з'явився раніше за 1990-ті рр. Для розв'язання завдання статті проаналізовано наукову спадщину академіка ВУАН Шміта Ф. І. (1877–1937) та літературу про нього, на основі аналізу наукових праць ученого та свідчень його практичної діяльності зроблено висновок про них як про певні підвалини української музейної соціології.

Ключові слова: Федір Іванович Шміт, музейна соціологія, музеєзнавство, музейна аудиторія, історія музейної справи України

Summary

The article is dedicated the origins of the museum sociology – the modern museum activity in Ukraine. From the beginning of 1990s the museum sociology (various aspects of the study of needs, motivations, expectations, behavior, a socio-demographic profile and social categories of museum audiences) has already became the topic of many publications. Thereby the retrospective review on the base of the mentioned publications let to identify the certain periodization of the museum sociology in Ukraine from the beginning of 1990s. In addition, the author of the article identified interest of museologists to museum audiences in different historical periods (18–20 century). Thereby interest of museologists in Ukraine to museum audiences could appear beyond 1990s. Solving the problem of the proposed article its author has analyzed the scientific heritage of the academician of the All-Ukrainian academy of sciences Fedir Shmit (1877–1937) and the historiography of him with the aim to outline books and practice of the scientist that can be regarded as the origins of the museum sociology in Ukraine.

Keywords: Fedir Shmit, museum sociology, museology, museum audience, History of museums in Ukraine

Актуальність дослідження витоків музейної соціології¹ в Україні продиктована тим, що вивчення аудиторії нині є досить усталеним компонентом сучасної музейної діяльності. Значним є масив публікацій із різних аспектів вивчення потреб, мотивацій, очікувань, типів поведінки, соціально-демографічного портрета та соціальних категорій аудиторії музеїв. У 2015 р. було опубліковано колективну монографію “Соціологія музею”, що стала єдиною вітчизняною узагальнюючою працею із проблеми². Отже, публікація Національним музеєм історії України³ першого українського методичного посібника з музейного маркетингу⁴ ознаменувала перехід від оприлюднення поодиноких оглядів аспектів власної практики до комплексних досліджень вітчизняними музейниками актуальних питань музеєзнавства.

Здійснюючи ретроспективний огляд здобутків музейної соціології, варто зосередитись на певній періодизації розвитку цього актуального напрямку сучасної музейної діяльності: кризові явища 1990-х рр., які перетворили музейну сферу в одну з найбільш недооцінених (1); підвищення уваги в 2011–2014 рр. до маркетингу, фандрайзингу, андрагогіки, соціології, музейного менеджменту (2); гальмування, але не зникнення низки позитивних процесів у галузі внаслідок анексії Криму, бойових дій на Сході України (3).

Разом з тим, перші європейські державні музеї відкрили ще у XVIII ст., отже, потреби аудиторії не могли залишитися поза увагою їхніх засновників. Розвиток соціології та музеєзнавства у XIX ст., зокрема діяльність німецького педагога Г. Кершенштейнера, дали поштовх поступовому збільшенню уваги до відвідувача в музеї. Щодо українських земель, де перші різнопрофільні музеї почали з’являтися на початку XIX ст., то І. Дворкін також узагальнив, що університетські музеї, засновані в цей же період, поступово відкрилися для загального відвідування⁵. В сучасному розумінні музеєзнавства мова йшла про розширення аудиторії та цільові її групи. Це відбувалося в такі періоди розвитку музейництва в українських землях Російської імперії, як становлення (початок XIX ст. – перша половина 1880-х рр.) і найбільш інтенсивний розвиток (друга половина 1880-х рр. – початок XX ст.).

Щодо наступних періодів, то в працях М. Медведєвої⁶ та в історико-біографічних довідках⁷ знаходимо свідчення, що в 1920-х рр. пам’яткоохоронець, академік ВУАН Федір Іванович Шміт (1877–1937) запропонував типологію музеїв, створену з урахуванням інтересів відвідувачів, вивчав історію музейної справи, зокрема таку сферу знань, як “соціологічне мистецтвознавство”. Водночас С. Махрачев зазначив, що Ф. Шміт був одним із тих, хто осмислював феномен культури – провінційний музей, отже, і його відвідувача⁸. Справді, на 1920-ті рр. припала перша хвиля досліджень музейної аудиторії, проте, за аналізом Н. Капустіної і Л. Гайди, їхнім ініціатором виступила Третяковська галерея⁹. Але у згаданій галереї Л. Розенталь почав

¹ Див. термін: Соціологія музею: презентація на тлі простору і часу. – К.: НАКККіМ, 2015. – С. 30–31 (Соціологічними дослідженнями в музейній справі займається спеціальна наукова дисципліна – музейна соціологія, що перебуває на стику соціології, музейного менеджменту, музеєзнавства. До її завдань входить вивчення функціонування музею як окремого соціального інституту, вплив на суспільство і навпаки, аналіз ставлення до музею різних соціальних, професійних, вікових груп населення).

² Соціологія музею: презентація на тлі простору і часу...

³ Музейний маркетинг / Бойко-Гагарін А. С. – К.: НАКККіМ, 2016. – 68 с.

⁴ Біографія Шміта Ф. І. // Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://www-library.univer.kharkov.ua/ukr/shmit.htm> – Назва з екрана.

⁵ Дворкін В. І. Трансформація музейної справи Наддніпрянщини у 1805–1920 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук. – Луганськ, 2009. – С. 12.

⁶ Медведєва І. М. Вивчення музейної аудиторії як передумова ефективної діяльності сучасного музею // Освіта на Луганщині. – 2006. – № 1. – С. 25–29.

⁷ Біографія Шміта Ф. І...

⁸ Махрачев С. Ф. Музей в соціокультурній динаміці провінції XIX–XX вв.: дис... канд. філософ. наук. – Тамбов, 2003. – 199 с.

⁹ Гайда Л. О., Капустіна Н. І. Психолого-соціологічні дослідження ефективності програм та занять для школярів // Музей і майбутнє: доповіді та повідомлення наук. конф. до Міжнародного дня музеїв (травень 1997).

проводити соціологічні опитування аудиторії лише в середині 1920-х рр., а готувати статті про шляхи вивчення “музейного глядача” – лише з 1928 р., натомість ми можемо стверджувати на основі деяких джерел, що ще в 1919 р., працюючи в Харкові, Ф. Шміт застосовував це словосполучення при порівнянні з театром¹⁰. Таким чином, хоча й фрагментарно, але можемо простежити аспекти вивчення аудиторії українських музеїв у різні періоди, що значно розширює хронологічні межі виникнення зацікавленості музейників України до вивчення аудиторії.

Виходячи із зазначеного, проаналізуємо наукову спадщину Ф. Шміта з метою окреслення кроків його діяльності, яку можна було б розглядати як певну підвалину української музейної соціології. Адже зародження української школи музеєтворення, лідером якої став М. Біляшівський, відбувалося зокрема в межах секції музеєзнавства Археологічної комісії УАН під керівництвом Ф. Шміта. У розробленому в 1921 р. проекті статуту Комісії Ф. Шміт, який на той час вже був обізнаний з європейським і американським досвідом музейної справи та використував у своїх музеєзнавчих працях слова “турист”, “реклама”, поставив завдання з вивчення питань теорії та практики музеєзнавства в усіх його галузях¹¹.

Передусім, історіографія про Ф. Шміта складається із сукупності праць його сучасників, наприклад, Є. Спаської¹² і П. Кульженка¹³, де він згадується як колега, вчитель. Інша група – це повідомлення, наприклад, В. Банка, який наприкінці 1960-х рр. чи не першим оприлюднив інформацію про понад 80 наукових праць, підготованих Ф. Шмітом¹⁴. Тільки тоді почали віддавати належне реабілітованому посмертно вченому.

Лише на початку 1990-х рр. історики С. Білокін¹⁵ і О. Нестуля¹⁶ ввели до наукового обігу архівні документи, які повернули українському суспільству цю незаслужено забуту постать. Попри те, що діяльність ученого вивчалася різнобічно (зокрема, Р. Маньківською¹⁷, І. Черніковою¹⁸), наукове зацікавлення Ф. Шміта аудиторією музеїв згадувалося в дослідженнях побіжно.

До особливої групи віднесемо праці самого Ф. Шміта. Вони є різноплановими, адже як у наукових установах і музеях Харкова, Києва, Ленінграда, так і в музеях Акмолінська, Ташкента, де він відбував судове покарання, праця вченого була активною і напруженою. Проте частина спадщини Ф. Шміта, за висновками О. Нестулі, втрачена назавжди, а ті праці, що зберігаються у фондах бібліотек в Україні, не перевидавалися. Водночас висловлені Ф. Шмітом ще в 1910–1920-х рр. оригінальні думки, порівняння та погляди на роботу з аудиторією мали б зацікавити сучасних музейників, продемонструвати традиції музейної справи України. А оскільки ідеї вченого багато в чому перегукуються із сучасними актуальними напрямками музейної діяльності, а деякі з них тільки озвучені музейниками (вимірювання “музейної втоми”,

---

– Дніпро, 1998. – 106 с. [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://museum.dp.ua/article0524.html> – Назва з екрана.

¹⁰ Шмит Ф. И. Исторические, этнографические, художественные музеи: Очерк истории и теории музейного дела. – Харьков: Союз, 1919. – С. 45.

¹¹ Дідух Л. В. Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв в Україні (кін. XIX – поч. XX ст.) // Наукові записки НаУКМА. – 2006. – Т. 52. Историчні науки. – С. 26–32; Нестуля О. О. Понад усе ставив істину (Шміт Ф. І.) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.) / Ред. Тронько П. Т. – К.: Рідний край, 1991. – С. 38–II; Шмит Ф. И. Исторические, этнографические, художественные музеи... – С. 54.

¹² Спаська Є. Ю. Спогади про мого найсுவорішого вчителя Д. Щєбраківського // Наука і культура України: щорічник АН УРСР. – 1990. – Вип. 24. – С. 272–286.

¹³ Білокін С. І. П. Кульженко. Музейна робота (1924–1941) // На зламах епохи: спогади історика. – Біла Церква: О. Пшонківський, 2005. – 336 с. [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Bio/Memoirs/Kulzhenko/Acquaintance.html> – Назва з екрана.

¹⁴ Банк В. А. Ф. И. Шмит. К 90-летию // Византийский временник. – 1969. – Т. 30. – С. 320.

¹⁵ Білокін С. Українська зірка вченого // Пам’ятки України. – 1987. – № 1. – С. 24–25.

¹⁶ Нестуля О. О. Понад усе ставив істину (Шміт Ф. І.)... – С. 37–55.

¹⁷ Маньківська Р. В. Музейництво в Україні (1917–1941). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 140 с.

¹⁸ Чернікова І. В. Репресії серед пам’яткоохоронців Харківщини в 30-х рр. 20 ст. // Вісник Харківської держ. академії культури: зб. наук. пр. – Харків: ХДАК, 2007. – С. 13–23.

психології уваги та зорового сприйняття відвідувача), то спадщину науковця справді можна розглядати як певну підвалину сучасної музейної соціології в Україні. І хоча вперше Ф. Шміт висловився про соціологію в контексті музейної справи лише в Ленінграді, про що довідуємося за змістом публікацій¹⁹, проте цей результат був би неможливий без досвіду, здобутого зокрема завдяки українській практиці, – виданих у Харкові праць.

Діяльність Ф. Шміта, який присвятив життя пам'яткоохоронній справі, була нерозривно пов'язана з музеями. Його позиція, зокрема щодо музеїв, які мали з'явитися на теренах зруйнованої Першою світовою війною Російської імперії, формувалася під впливом мандрівок культурними центрами Берліна, Києва, Константинополя (Стамбула), Санкт-Петербурга, Софії. Зокрема, в нарисі з історії та теорії музейної справи про історичні, етнографічні та художні музеї, який вчений видав у Харкові, також міститься інформація про публіку найдавніших музеїв Александрії, Неаполя, Пергаму, Рима²⁰.

До Харкова Шміт Ф. приїхав у 1912 р. і згодом був обраний деканом факультету Імператорського Харківського університету. Його діяльність була направлена на дослідження історико-культурної спадщини, а з початком Першої світової війни – на пам'яткоохоронну діяльність. За узагальненням Р. Маньківської, в 1917–1921 рр. вирішення проблем музейного будівництва цілком залежало від військово-політичної ситуації, зводилося до політики виживання²¹. Уже в 1919 р. у програмі, яку Ф. Шміт розробив для музейної секції Всеукраїнського комітету охорони пам'ятників мистецтва і старовини, він запропонував формування мережі музеїв для популяризації історичних і художніх знань серед населення, широкого загалу²². Означене було б неможливе без розуміння потреб потенційного відвідувача, а також відобразило особисту позицію вченого. Зокрема, у згаданому нарисі з історії та теорії музейної справи він писав: “Варто побажати, щоб музеї відвідувала не тільки “публіка” в лапках – інтелігентська молодь та окремі поціновувачі <...>, було б гарно, щоб музей став місцем прогулянок і більш широких мас <...>”²³. А в праці “Закони історії” Ф. Шміт із сумом зазначав, що навіть студенти, які вивчали історію мистецтв, найчастіше не знали, як “підійти до витвору мистецтва”, оскільки не бачили нічого, окрім літографії в дешевому журналі²⁴.

У той же час на першій Всеросійській музейній конференції (грудень 1918 р. – січень 1919 р.) фактично було визнано відсутність розуміння того, для кого створюються музеї, як зацікавити “маси”, “народ” у них²⁵. Отже, намагаючись посприяти створенню музею як явища нового культурного життя, Ф. Шміт мав не лише враховувати потреби потенційного відвідувача, а й фактично самостійно зрозуміти його, адже в більшості владних рішень щодо музейного будівництва взагалі не йшлося про необхідність вивчення музейної аудиторії. Найчастіше наголошувалося тільки на потребі політосвітньої роботи, доланні у свідомості стереотипів, старого побуту. А зважаючи на те, що музеї швидко почали розглядатися як установи, що виконують державну функцію та орієнтуються на клас, який домінує, то навіть у випадку вивчення аудиторії музеїв їх діяльність мала орієнтуватися на представників пролетаріату та незаможного селянства. Таким чином, від 1920-х рр., не зважаючи на рекомендації музейників, українську музейну справу було штучно зорієнтовано на врахування і задоволення потреб відвідувача класових (соціальних), а не психологічних, що є тенденцією сучасної музейної справи України. Ця тенденція остаточно актуалізувалася українськими музейниками в 2015 р. на тлі презен-

¹⁹ Шміт Ф. И. Государственный институт истории искусств // Печать и революция. – 1927. – Вып. 8. – С. 72–73.

²⁰ Шміт Ф. И. Исторические, этнографические, художественные музеи... – С. 7, 24.

²¹ Маньківська Р. В. Музейництво в Україні (1917–1941)... – С. 38–39.

²² Там само. – С. 40; Нестуля О. О. Понад усе ставив істину (Шміт Ф. І.)... – С. 38.

²³ Шміт Ф. И. Исторические, этнографические, художественные музеи... – С. 38.

²⁴ Шміт Ф. И. Искусство. Его психология, его стилистика, его эволюция. – Харьков: Союз, 1919. – С. 2–3.

²⁵ Маньківська Р. В. Музейництво в Україні (1917–1941)... – С. 41.

тації українського перекладу книжки американського психолога та теоретика освіти дорослих Д. Колба “Теорія навчання Девіда Колба в музеї” (вид.: Музейний простір).

Ф. Шміт був залучений до означеної роботи – організував харківський Музей дитячої художньої творчості, вів семінар із дослідження дитячої психології (зокрема під час музейної комунікації), долучився до становлення музею мистецтв ВУАН, розробив структуру соціального музею для Укрголовполітосвіти тощо²⁶. Логічним є те, що вчений виходив із розуміння потенційної аудиторії цих музеїв. Але, на відміну від влади, говорячи про широкі маси, не заперечував проти відвідувачів – представників “дореволюційної інтелігенції”, яка мала “культурне дитинство” і мала складати найбільш освічену частину аудиторії музею нового типу. Ф. Шміт лише прагнув розширити аудиторію, зазначав, що музеї мають бути і для особливої категорії публіки: “<...> безперечно пролетарської, робочої людини, людини фізичної праці, <...> яка в щоденній фізичній та розумовій праці, що притупляє, не має ані сил, ані часу <...>”²⁷. Внаслідок розуміння (вивчення) такої аудиторії повинна була з’явитися нова форма музейної роботи – пропаганда мистецтва. Проте поступово ідея соціального музею, яка розвивалася як Ф. Шмітом, так і іншими музеєзнавцями, звувульгаризувалася. І на думку мистецтвознавця І. Свенціцького, перетворювала музей у примітивно-популярний кабінет для роботи з однією категорією відвідувачів – неграмотними громадянами, учасниками державної кампанії з ліквідації неписьменності²⁸.

Після переїзду в 1921 р. до Києва Ф. Шміт працював у Археологічній комісії УАН. І хоча вчений часто концентрувався на українських музеях, а також на відділі музеїв та охорони пам’яток Наркомату освіти РРФСР, проте його метою було збереження реліквій від конфіскації і нищення. Втілювати в життя ідеї щодо аудиторії Ф. Шміту, як і іншим фахівцям, дотичним до музейної сфери, було складно. На тлі культурної політики радянської держави багато музеїв перебували у край скрутному матеріальному становищі.

Таким чином, майже всі думки щодо аудиторії, висловлені Ф. Шмітом у підготовлених в Україні працях, залишилися нереалізованими. В той же час, особливо у праці про психологію та еволюцію мистецтва, вчений структурував 9 пунктів розвитку культури, з яких 2 присвятив саме розумінню взаємодії людини й музею. Чи не одним із перших у доступній для опрацювання українській музеєзнавчій літературі він у 1919 р. використав словосполучення “споживач мистецтва”, “психологія публіки”, “соціологія мистецтва”²⁹. Таким чином, про праці Ф. Шміта, як і про праці згаданого Л. Розенталя, який наприкінці 1920-х рр. також послуговувався поняттям “споживач мистецтв”, “музейний глядач”, можна говорити й у контексті певної термінологічної спадщини музеєзнавства³⁰. І хоча Ф. Шміт у 1910-х – на початку 1920-х рр. ще не висловлювався прямо про соціологічні дослідження в музеї, а спирався лише на власні спостереження, – вже тоді він означив основи вивчення соціально-демографічних параметрів, ставлення до музею різних соціальних і професійних груп населення, вплив музею на суспільство і навпаки тощо. Вчений передбачив величезну кількість аспектів, що використовуються нині під час опитувань відвідувачів у музеях із метою визначення, наприклад, емоцій, рефлексій, які викликає відвідування; оптимального часу перебування в експозиції; кількості експозитів, які може людина сприйняти; географії відвідувачів; психологічних аспектів сприйняття та фізичного комфорту під час огляду; категорій відвідувачів та таргетування цільових аудиторій; оптимального графіку роботи експозиції тощо. Розрізняючи відвідувачів (одиничне відвідування) і музейну публіку (повторне відвідування), науковець зазначав, що розуміння

²⁶ Нестуля О. О. Понад усе ставив істину (Шміт Ф. І.)... – С. 38–І, 45, 47.

²⁷ Шмит Ф. И. Исторические, этнографические, художественные музеи... – С. 38, 56–57.

²⁸ Маньківська Р. В. Музейництво в Україні (1917–1941)... – С. 87.

²⁹ Шмит Ф. И. Искусство. Его психология, его стилистика, его эволюция... – С. 4.

³⁰ Музейное дело России / Ред. Каулен М. Э. – М.: ВК, 2010. – С. 487–488.

відвідувачів є логічною потребою розвитку³¹.

Саме Ф. Шміт визначив, що відвідувач має мотивацію бути активним суб'єктом музейної комунікації замість “покірного сприйняття екскурсії”³². Але адміністрації музеїв піклувалися тільки про зручності власного робочого часу, виконання планів та розпоряджень, а не про залучення якомога більшої кількості публіки – і окремих випадкових поціновувачів, і того населення, яке без сторонньої допомоги не знайде до мистецтва доступу³³.

Наприкінці 1924 р. Ф. Шміт уже працював за межами України, очолював Державний інститут історії мистецтв у Ленінграді. Саме в цьому інституті, який можна вважати одним із перших центрів, навколо якого розвивалася музейна соціологія, вчений у 1925 р. долучився до керівництва Загальною секцією теорії та методології мистецтва Соціологічного комітету. Паралельно він працював у Товаристві соціологічного дослідження мистецтва та в одній із доповідей зазначив, що: “<...> музейна секція комісії зайнята питанням про те, як у відповідності до нового ладу суспільства потрібно реорганізувати наші музеї, які наявні, як вести державну музейну політику”³⁴. Проте з цього не потрібно робити висновок, що Ф. Шміт був або став слухняним виконавцем ідеологічних настанов щодо культури, адже він, як і інші представники творчої інтелігенції, зазнав спочатку критики, тавра приналежності до “старих музейних кадрів”, а потім відвертих звинувачень у викривленні ідей марксизму-ленінізму, протиставленні “хибних” соціологічних ідей соціалістичній науці, пропаганді буржуазної теорії.

Завдяки вивченню викладеного матеріалу можна зробити висновок, що частину наукової спадщини академіка ВУАН Ф. Шміта та кроки його практичної музейної діяльності потрібно розпочати розглядати як певну підвалину української музейної соціології та вести подальші дослідження в цьому напрямку.

---

³¹ Шміт Ф. И. Исторические, этнографические, художественные музеи... – С. 46, 51.

³² Там само. – С. 57.

³³ Там само. – С. 53–56.

³⁴ Шміт Ф. И. Государственный институт истории искусств... – С. 73.